

Aldona Nawój-Śleszyński

„W poszukiwaniu środków ułatwiających wychowanie więźniów przyczyniających się do wytworzenia atmosfery wychowawczej idea samorządu więziennego zasługuje na największą uwagę”

Leon Rabinowicz

Aktywność samorządowa więźniów w polskim systemie penitencjarnym. Podstawy prawne i praktyka

Prisoners' self-governance activity in Polish penitentiary system. Legal basis and practice

Artykuł poświęcony jest problematyce aktywności samorządowej więźniów w polskim systemie penitencjarnym w latach 1918-2016. Aktywność ta w historii polskiej penitencjarystyki realizowana była w różnych formach organizacyjnych, najpierw w postaci samorządu więźniów, później zespołu o cechach samorządowych, a następnie w formie zespołu skazanych. Aktywność samorządowa więźniów była uznawana zarówno przez praktykę, jak i naukę jako środek oddziaływania reedukacyjnego. Ten fakt nigdy nie został zapisany w postaci normy ustawowej w kodeksie karnym wykonawczym. Tą problematyką nauka nie przejawiała zbyt dużego zainteresowania. W polskiej literaturze penitencjarnej w okresie blisko 100 lat jej historii ukazała się tylko jedna monografia na ten temat (1975 r.). Z jednej strony dowartościowano walory reedukacyjne aktywności samorządowej więźniów, natomiast z drugiej strony uregulowania prawne tej instytucji nie sprzyjały stosowaniu jej w szerszym zakresie w praktyce, nie motywowały kadre penitencjarną do wykorzystywania jej walorów reedukacyjnych. W związku z tym, należałoby w kodeksie karnym wykonawczym wprowadzić takie zmiany, które nadałyby aktywności

samorządowej więźniów rangę środka oddziaływań penitencjarnych. Ponadto należałoby w kodeksie karnym wykonawczym w rozdziale V, w odrębnym oddziale 7a, uporządkować wszystkie zagadnienia związane z problematyką aktywności samorządowej więźniów.

Słowa kluczowe: samorząd skazanych, zespół o cechach samorządu, zespół skazanych, środki oddziaływania penitencjarnego, formy i rodzaje aktywności samorządowej skazanych.

The article is dedicated to the issue of prisoners' self-governance activity in the Polish penitentiary system in the years 1918-2016. It has occurred in the Polish penitentiary history in various organizational forms – at first via prisoners' self-government, later as a team having self-governmental features and finally as a team of prisoners. The self-governance activity was recognized both by practitioners and researchers as a re-educational measure. This fact has never been included as a statutory rule in the Criminal Executive Code. It was not a popular subject for the research either. In almost 100 years of the Polish penitentiary literature, there only one monography on this topic has been published, in 1975. The re-educational aspects of self-governance were appreciated, but still, the legal regulations regarding this institution did not encourage introducing it to a greater extent in practice, or motivate the penitentiary staff to use its reeducation qualities. Therefore, such changes should be implemented in the Criminal Executive Code which would recognize the self-governance activity as a penitentiary instrument. Moreover, all issues related to prisoners' self-governance activity should be clarified in Chapter V of the Criminal Executive Code in separate subchapter 7a.

Key words: prisoners' self-governance, team having self-governmental features, team of prisoners, penitentiary influence measure, forms and activity types of prisoners' self-governance.

Wstęp

Więzień podczas odbywania kary pozbawienia wolności przejawia różnego rodzaju formy aktywności. Aktywność jest cechą ludzkiego bytu. Determinują ją role, które człowiekowi zostały przypisane, których

się wyuczył, bądź zostały mu narzucone. Z rolą więźnia, która została jemu narzucona siłą zewnętrzną, wiąże się pozbawienie wolności, i tylko pozbawienie wolności¹. Więzień jednak nie dysponuje prawem wyboru miejsca pobytu, w którym egzystuje podczas odbywania kary pozbawienia wolności. Więzień nie jest pozbawiony aktywności we wszystkich innych sferach życia, a przede wszystkim tych, które służą zaspokojeniu jego podstawowych ludzkich potrzeb. Ponadto, więzień jest zachęcany do wszelkiego rodzaju form aktywności, które służą jego readaptacji społecznej po opuszczeniu zakładu karnego. W systemie penitencjarnym na początku XX wieku pojawiła się możliwość aktywności samorządowej więźniów poprzez uczestnictwo ich w samorządzie. Pojęcie samorządu więźniów jest w różnorodny sposób definiowane, treść tego pojęcia zmieniała się w historii nowożytnego więziennictwa, co można zauważyć śledząc różnego rodzaju akta prawne, w których ta problematyka była regulowana. Jerzy Migdał definiuje tę instytucję w następujący sposób: „Przez samorząd skazanych ogólnie w teorii penitencjarnej rozumie się zespołową działalność skazanych kontrolowaną i dozorowaną przez administrację zakładu, skierowaną na rozwiązywanie określonych problemów życia zakładu karnego, wynikających z interakcji między skazanymi oraz na wypełnianiu zadań stanowiących treść kary pozbawienia wolności”². Pozostają wątpliwości, czy o samorządzie więźniów będzie można mówić tylko wtedy, gdy organy samorządu (funkcje) pochodzą z wyboru, czy również, gdy są narzucone przez administrację więzienną. W niektórych definicjach problem ten jest pomijany, pozostawiony do uregulowania właśnie przez administrację. W innych uznaje się, że „samorząd istnieje wówczas, gdy pewna grupa osadzonych wybiera ze swojego grona osoby, którym powierza określone funkcje oraz zezwala na prowadzenie w ich imieniu określonej działalności. Celem tej działalności jest organizowanie różnego rodzaju zajęć, a także załatwianie różnych spraw dla skazanych, również nie będących członkami samorządu”³.

Pozostawiając dyskusję na ten temat, podzielam poglądy J. Migdała, iż idei samorządów skazanych najbardziej odpowiada taki układ organizacyjny, w którym organy pochodzą z wyboru, a nie z nominacji dokonanej

¹ L. Lernell, *Rozważania o przestępstwie i karze na tle zagadnień współczesności*, PWN, Warszawa, s. 193.

² J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja, czy zmiana?*, ARCHE, Gdańsk 2008, s. 505. W podobny sposób samorząd więźniów definiuje W. Szkotnicki, por. *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975.

³ J. de Michelis, *Samorząd skazanych*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. I., „Biuletyn RPO” 1995, nr 28.

przez administrację⁴. Nie znaczy to, że ten ostatni sposób wyboru organów wyklucza realizację idei samorządu.

Istnieje wiele różnych źródeł genezy pojawienia się w systemach penitencjarnych samorządów więźniów. Na tworzenie pierwszych samorządów skazanych duży wpływ miały względy humanitarne, były one protestem przeciwko surowości panujących reżimów więziennych i zmierzały do poprawienia bardzo ciężkich niehumanitarnych warunków egzystencji w więzieniach Stanów Zjednoczonych i Europy. Obecnie mijają sto dwa lata, kiedy po raz pierwszy system samorządu został zastosowany wśród więźniów przez Thomasa Mott Osborna w Zakładzie Karnym w Auburn w stanie Nowy Jork⁵. Interesujące są okoliczności, kiedy to pojawiła się ta inicjatywa, a którą Jerzy Śliwowski opisuje następująco: T. Mott Osborn w czasie obchodu więzienia w jakieś święta, w dni wolne od pracy, wdał się w rozmowę ze starszym więźniem, który zwierzył mu się, iż najtrudniejsze chwile przeżywa właśnie w dni wolne od pracy, kiedy przytłacza go monotonia więzienna. Wówczas przyszła mu myśl stworzenia organizacji wewnątrz zakładu, która mogłaby przezwyciężyć uczucie stresu i przyczynić się do aktywności w procesie resocjalizacji. Założył wówczas w więzieniu, w którym kierował, tzw. ligę wzajemnej pomocy, która stała się wzorem samorządu więziennego⁶. Idea samorządu wyrosła z buntu przeciwko pojawieniu się na początku XX wieku systemu resocjalizacji polegającego na biernym przystosowaniu się, odebraniu skazanemu inicjatywy i odpowiedzialności, stosowaniu wobec niego zabiegów wychowawczych polegających na przymusie zewnętrznym⁷. Samorząd więźniów miałby być antidotum na to zjawisko, miałby angażować osobiście skazanych w przebiegający proces reedukacji. Z ideą samorządu więźniów wiązano nadzieję przeciwdziałania niedomaganiom zakładu karnego, oczekiwaniom społeczeństwa⁸.

Idea aktywności samorządowej więźniów zaczęła się rozwijać, gdy wykonywaniu kary pozbawienia wolności zaczęto przypisywać wychowawcze i poprawcze funkcje oraz gdy w więzieniach zaistniały obiektywne możliwości rozwijania jakichkolwiek działalności samych skazanych, opartych

⁴ J. Migdał, op. cit., s. 505.

⁵ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 22.

⁶ J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, PWN, Warszawa 1982, s. 207 i 208.

⁷ W. Szkotnicki, op. cit., s. 29-30.

⁸ W. Szkotnicki, *Samorząd więźniów. Szkic historyczno-krytyczny*, „Przegląd Penitencjarny” 1967, nr 1, s. 29.

na ich inicjatywie⁹. Na rozwój samorządności więźniów wpływ miały dokumenty międzynarodowe. Reguły postępowania z więźniami (przyjęte 30 sierpnia 1955 r.) sprzyjają rozwojowi samorządności w systemach penitencjarnych (reguła 28.2), jednak przestrzegają przed powierzaniem więźniom takich czynności, które zawierają w sobie elementy władzy dyscyplinarnej (reguła 28.1)¹⁰.

Można więc stwierdzić, iż samorząd więźniów pojawił się w systemie penitencjarnym głównie z potrzeby udoskonalania, unowocześniania więzienia, które powinno służyć readaptacji społecznej osób odbywających karę pozbawienia wolności. Nie można również pomijać funkcji łagodzenia dolegliwości związanych z egzystencją w instytucji o totalnym charakterze poprzez działalność samorządu więźniów. Trzeba jednak zauważyć, że instytucja ta nie cieszyła się dużym poparciem, zarówno z jednej, jak i z drugiej strony (więźniów i administracji więziennej), chociaż już dosyć dawno w doktrynie prawnej została uznana, zaliczona do podstawowych środków oddziaływań penitencjarnych¹¹. J. Śliwowski zalicza samorząd skazanych do środków oddziaływań penitencjarnych¹². Autor ten dosyć sceptycznie oceniał oczekiwania wobec tej instytucji. Jego zdaniem, samorząd skazanych nie może być uznany za panaceum resocjalizacji skazanych¹³. W swej ocenie zwraca uwagę na niebezpieczeństwa jakie niesie ta instytucja oraz negatywny stosunek do niej części skazanych. Stwierdza, iż mimo wszystko idea samorządów nie może być zarzucona. Zwłaszcza w niektórych zakładach karnych pod pedagogicznym kierownictwem specjalistów może dać dobre wyniki¹⁴. Z tezami negatywnej oceny samorządu skazanych można polemizować, chociażby dlatego, iż w żadnym systemie penitencjarnym samorząd nie był wyłączną alternatywą wobec dotychczas stosowanych środków oddziaływań penitencjarnych, ale uzupełniał i wzbogacał istniejącą ofertę resocjalizacyjną. Nie można jednak z punktu widzenia obecnych poszukiwań sposobów powiększania efektów realizacji celów wykonywania kary pozbawienia

⁹ J. Migdał, op. cit., s. 504; również W. Szkotnicki, *Samorząd więźniów, Szkic historyczno-krytyczny*, „Przegląd Penitencjarny” 1967, nr 1, s. 32.

¹⁰ P. Wierzbicki (red.), *Konwencje, rezolucje, zalecenia dotyczące problematyki penitencjarnej*, Instytut Badania Prawa Sądowego, Warszawa 1985, s. 15.

¹¹ S. Walczak cyt. za W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, s. 9.

¹² J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, PWN, Warszawa 1982, s. 207-293.

¹³ Ibidem, s. 212.

¹⁴ Ibidem, s. 212.

wolności nie zauważyć korzyści płynących z samorządowej aktywności więźniów, a mianowicie, takich jak:

- udział w pracach samorządu uczy aktywności skazanych, uczy zaradności w adaptacji do warunków wolnościowych po odbyciu kary pozbawienia wolności,
- praca w samorządzie uczy odpowiedzialności, samokontroli i pobudza inicjatywę,
- aktywność więźnia w strukturach samorządu pozwala na opracowanie diagnozy psychologicznej, która może być przydatna w opracowywaniu indywidualnych programów oddziaływania,
- wprowadzenie do systemu penitencjarnego samorządu skazanych pogłębia realizację w praktyce zasady podmiotowego traktowania skazanych w toku wykonywania kary pozbawienia wolności¹⁵,
- praca skazanych w samorządzie rozwija zdolności organizacyjne,
- obowiązkowość, sumiennność rozwija zainteresowania,
- zapobiega rozwojowi „drugiego życia” w zakładzie karnym¹⁶,

W okresie stu lat samorząd więźniów, jako instytucja związana z wykonywaniem kary pozbawienia wolności „poszukiwała” sobie miejsca w systemach penitencjarnych. Różne były koleje losu tej instytucji w Polsce, Europie i na świecie. Nigdy i nigdzie nie ugruntowała sobie pozycji jako ważnego środka oddziaływań penitencjarnych, w tym również w polskim systemie penitencjarnym. Problemy samorządu więźniów są bardzo rzadko podejmowane przez naukę. Dwa lata temu minęło 40 lat, kiedy ukazała się jedyna i pierwsza w polskiej literaturze przedmiotu monografia dotycząca tego zagadnienia¹⁷. W literaturze brak głębszych ocen rozwiązań prawnych regulujących tę instytucję oraz analiz, badań empirycznych nad jej funkcjonowaniem w praktyce, opinii ze strony więźniów i kadry penitencjarnej. Problematyka ta po 1989 r. nie była przedmiotem dyskusji, ocen, rozważań na kolejnych kongresach penitencjarnych, sympozjach penitencjarnych oraz na bardzo licznych konferencjach dotyczących resocjalizacji penitencjarnej. W latach 1989-2016 ukazały się tylko dwa artykuły monograficzne¹⁸ oraz rozdziały dotyczące kształtowania

¹⁵ J. de Michelis, op. cit., s. 130.

¹⁶ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 84.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ J. de Michelis, op. cit., s. 130-143; W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych w ujęciu polskiego ustawodawstwa i praktyki penitencjarnej*, [w:] Bogunia L. (red.), *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, Kolonia Limited, Wrocław 1999, s. 289-300.

się instytucji samorządu więźniów w różnych okresach historii, tj. w latach 1918-1928, 1928-1939, 1944-1956, 1956-2008, zawarte w czterech monografiach J. Migdała¹⁹ oraz niewiele ocen funkcjonowania instytucji samorządowych i nowej instytucji prawa karnego wykonawczego, jaką są rzecznicy skazanych²⁰. Ponadto należy zaznaczyć, że dokonano próby oceny samorządu, jako „metody” resocjalizacyjnej, oraz działalności samorządowej więźniów w Polsce, Czechach i na Słowacji²¹.

Brak zainteresowania aktywnością samorządową więźniów może być przejawem odejścia od pierwotnego entuzjazmu wykorzystania jej jako środka oddziaływań penitencjarnych i stopniowego regresu zainteresowania się tą problematyką, zarówno przez naukę, jak i praktykę. Wpływ na taki stan rzeczy mogły mieć trzy czynniki: kadra, warunki odbywania kary pozbawienia wolności oraz uregulowania prawne. W tej sytuacji zasadną wydaje się odpowiedź na następujące pytania: Jak kształtowały się podstawy prawne regulujące samorząd więźniów w historii polskiej penitencjarystyki w latach 1918-2016, czy i w jakiej mierze miały wpływ na rozwój aktywności samorządowej wśród więźniów, czy rozwiązania prawne zawarte w kodeksie karnym wykonawczym z 1997 r. sprzyjają zainteresowaniu rozbudzaniem przez kadre penitencjarną aktywności samorządowej wśród więźniów?

I. Rozwój aktywności samorządowej więźniów w różnych okresach historii polskiej penitencjarystyki. Lata 1918-2016

Samorząd więźniów w Polsce i związana z nim aktywność samorządowa ma już odległą historię. Ta instytucja posiadała różną strukturę, różne funkcje i zadania jej przypisywano, różny był do niej stosunek personelu więziennego, różne było zaangażowanie nauki w ugruntowanie

¹⁹ J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1928-1939*, R. XV. *Samorządowe formy aktywności skazanych*, Gdańsk 2010, Arche, s. 553-559; tego samego autora: *Polski system penitencjarny w latach 1944-1956*, Arche, Gdańsk 2007; *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008*, R. XVI. *Samorządowe formy aktywności skazanych*, Arche, Gdańsk 2008, s. 504-517.

²⁰ T. Szymanowski, *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 286-287; tegoż autora: *Problemy wykonywania kary pozbawienia wolności w świetle opinii dyrektorów zakładów karnych i aresztów śledczych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38-39, s. 35-36.

²¹ M. Urbanek, *Polski, czeski i słowacki system penitencjarny w opinii osadzonych i personelu więziennego*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Raciborzu, Racibórz 2015, s. 239-244.

tej instytucji w systemie penitencjarnym. Aby móc ocenić tendencje rozwojowe omawianej instytucji, ocenić aktualny jej stan i sformułować wnioski sprawiające, że samorządność więźniów uzyska odpowiednią pozycję w systemie środków oddziaływań penitencjarnych, należałoby prześledzić kształtowanie się w różnych fazach rozwoju penitencjarystyki aktywności zachowań samorządowych więźniów. Wśród wielu kryteriów wyodrębnienia tych faz każde jest ułomne. W tej sytuacji wydaje się, że należałoby spojrzeć na to zjawisko przez pryzmat zmian politycznych i ustrojowych w Polsce i wyróżnić okres międzywojenny (1918-1939), okres realnego socjalizmu (1945-1989) oraz okres niepodległości (1989-2016). W każdym z tych okresów historycznych obowiązywał odmienny sposób wykonywania kary pozbawienia wolności, będący pochodną filozofii karaniania i polityki kryminalnej państwa. W związku z czym należy domniemywać, że każdy z tych okresów będzie w sposób szczególny kształtował tę instytucję.

1.1. Załączki aktywności samorządowej więźniów (lata 1918-1939)

W okresie międzywojennym nie było aktów prawnych regulujących instytucję samorządu więziennego, pomimo tego w latach 1927-1939 zaczęły powstawać i rozwijać się koła kulturalno-oświatowe o charakterze samorządowym. Takie koła powstały w zakładach karnych w Drohobyczu, Grudziądzu, Wronkach. Istnienie i funkcjonowanie samorządów pod postacią zwłaszcza kół kulturalno-oświatowych zależało wyłącznie od inicjatywy poszczególnych naczelników²². Samorząd więzienny w tym okresie nie osiągnął większych rozmiarów, nie rozwinął szerszej działalności, mógł się jednak poszczycić pewnymi osiągnięciami. Do nich należało wydawanie czasopism redagowanych przez więźniów, miesięcznika „Głos Arsenалу” (Warszawa, ul. Długa, 1928), a w 1934 r. w Krakowie wychodził tygodnik o charakterze informacyjnym „Hejnał”²³. Podstawowym zadaniem kół oświatowych było przeciwdziałanie monotonii, wyzwolenie aktywności więźniów, kształtowanie niektórych cech osobowości – czyli wspomaganie procesu wychowawczego więźniów.

²² J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1928-1939*, s. 557.

²³ K. Pawlak, *Więziennictwo polskie w latach 1918-1939*, Wyd. COSSW w Kaliszu, Kalisz 1995, s. 93.

Postępowi penitencjaryści tego czasu ubolewali nad tym, że do regulaminu więziennego z 1931 r.²⁴ nie wprowadzono instytucji samorządu więźniów, m.in. Leon Rabinowicz²⁵. Autor ten jednoznacznie opowiedział się za rozwojem samorządu więziennego, który pobudzałby skazanych do współdziałania w procesie wychowawczym. W swoich rozważaniach odnosił się do roli i funkcji samorządu więziennego, pozostawił wiele interesujących spostrzeżeń, ponadczasowych rad dla przyszłych pokoleń oraz wskazówek i ocen, które umożliwiały rozwijanie aktywności samorządowej więźniów²⁶. Należy podkreślić, że trzy funkcje samorządu, które autor akcentuje, są aktualne również dziś. „Samorząd budzi w więźniu człowieka” – pisze L. Rabinowicz, ponadto spełnia ważną funkcję pojednania ze społeczeństwem i przyczynia się w dużej mierze do przekształcenia atmosfery więziennej na atmosferę wychowawczą²⁷. Na koniec nie można zapomnieć uniwersalnej zasady, którą autor sformułował następująco: „(...) ilekroć opierano system penitencjarny na zasadach wychowawczych, wprowadzano również samorząd”²⁸.

1.2. Kształtowanie się modelu samorządu więźniów w latach 1945-1989

1.2.1. Wynaturzone formy realizacji idei samorządu więźniów²⁹ w latach 1945-1956

Więziennictwo polskie po zakończeniu II wojny światowej funkcjonowało w szczególnych warunkach polityczno-ustrojowych. Podlegało i było nadzorowane przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: MBP), które nie oczekiwało od więziennictwa realizowania funkcji indywidualno-prewencyjnej kary pozbawienia wolności, lecz politycznej indoktrynacji oraz odwetu wobec przeciwników politycznych. Instytucja samorządu więźniów, jak uczą nestorzy³⁰ polskiej penitencjarystyki, jest możliwa do wprowadzenia tylko do takiego systemu penitencjarnego,

²⁴ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 20.06.1931 r. w sprawie regulaminu więziennego (Dz. U. nr 71, poz. 577).

²⁵ K. Pawlak, op. cit, s. 99.

²⁶ L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie*, Warszawa 1934, s. 414-422.

²⁷ Ibidem, s. 420-421.

²⁸ Ibidem, s. 415.

²⁹ Por. J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1944-1956*, Wyd. Arche, Gdańsk 2007, s. 506.

³⁰ L. Rabinowicz, op. cit., s. 415.

który realizuje poprawcze cele wykonywania kary pozbawienia wolności. Niezależnie od tych wstępnych uwag w latach 1945-1956 do systemu penitencjarnego w Polsce wprowadzono niektóre formy samorządu, które tym terminem były określane, niezależnie od tego, czy rzeczywiście były samorządami w rozumieniu definicji samorządu, która została we wstępie przytoczona. Samorząd więźniów nie był uregulowany regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności, lecz był realizowany w oparciu o wewnętrzne regulaminy określonych jednostek więziennych, przede wszystkim na podstawie Instrukcji MBP. W tym okresie samorzady więźniów były powoływane w węglowych ośrodkach pracy³¹, zakładach karnych dla młodocianych³². W okresie 1950-1956 na terenie tych ośrodków organizowano grupy produkcyjne więźniów, które były podstawowym ogniwem samorządu³³. W celu większego zaaktywizowania skazanych w ośrodkach pracy tworzono aktyw skazanych, który przejął wiele funkcji pełnionych przez funkcjonariuszy Służby Więziennej. Członkowie samorządu organizowali pracę kulturalno-oświatową, czuwali nad czystością ośrodka, wyżywieniem, dyscypliną. Przy samorządach działały sądy koleżeńskie, które były wyposażone w uprawnienia dyscyplinarne³⁴. W Zakładzie Karnym w Jaworznie samorząd więźniów był zorganizowany na podstawie doświadczeń radzieckich. W tym okresie został powołany samorząd w Zakładzie Karnym w Bojanowie dla młodocianych więźniarek. Ocena samorządu więźniów w latach 1945-1956 nie jest pozytywna, więcej – jest bardzo krytyczna. Zdaniem J. de Michelis organizowany do 1956 r. w ośrodkach pracy aktyw skazanych nazywany „samorządem”, w istocie z samorządem miał niewiele wspólnego³⁵. Aktywność samorządowa była ukierunkowana na wychowanie więźniów przez pracę, podstawowym zadaniem samorządu było utrzymanie dyscypliny³⁶. Wysiłki w zakresie stosowania samorządu skazanych miały charakter żywiołowy, niekontrolowanego naukowo eksperymentu, sięgano do wzorów radzieckich, personel nie był do tego przygotowany³⁷. Witold Szkotnicki słusznie

³¹ Więcej na temat samorządu w ośrodkach pracy przy kopalniach, por. W. Kozera, S. Morel, S. Pałasz, *Ośrodki Pracy Więźniów w województwie katowickim w latach 1950-1957*, „Przegląd Więziennictwa” 1961, nr 2, s. 61-65.

³² Z. Jędrzejewski, *Pierwszy zakład karny dla więźniów młodocianych w Polsce w Jaworznie*, „Przegląd Więziennictwa” 1961, nr 2, s. 5-53.

³³ J. de Michelis, op. cit., s. 132.

³⁴ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 67.

³⁵ J. de Michelis, op. cit., s. 133.

³⁶ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 76.

³⁷ Ibidem, s. 77.

zauważa, że w tamtym czasie (lata 1945-1956) w większości zakładów karnych panowały warunki utrudniające prawidłowy rozwój pedagogicznej idei samorządu skazanych z różnych względów, m.in. z powodu braku przygotowanego, przeszkolonego personelu penitencjarnego, zbytnej kontroli władz zwierzchnich (Wydział polityczno-wychowawczy Departamentu Więziennictwa MBP) ograniczanie samodzielności skazanych, przeludnienie zakładów karnych³⁸. Błędem było wyposażenie samorządów w władzę dyscyplinarną. Oddziaływanie dyscyplinarne wobec więźnia może realizować tylko personel penitencjarny. Władzę dyscyplinarną nad więźniem może sprawować tylko organ do tego powołany, czyli Służba Więzienna. W statusie prawnym więźniów nie mieściła się władza dyscyplinarna nad innym więźniem. Reguły minimalne ONZ z 1955 r. uznają, że powierzenie więźniom władzy dyscyplinarnej jest niedopuszczalne (reguła 28.1). J. Migdał jednoznacznie negatywnie ocenia formy aktywności samorządowej, które się zrodziły i były realizowane w latach 1945-1956, były wynaturzone, nastawione na polityczną indoktrynację więźniów i na ich ekonomiczny wyzysk³⁹.

W 1956 r. następuje przejście więziennictwa pod nadzór resortu sprawiedliwości⁴⁰. Ten fakt wyznaczył nowe perspektywy rozwoju idei samorządności więźniów w polskim systemie penitencjarnym.

1.2.2. Kształtowanie się podstaw prawnych i klimatu penitencjarnego sprzyjających rozwojowi aktywności samorządowej więźniów w latach 1956-1966

Po przejściu więziennictwa pod nadzór Ministerstwa Sprawiedliwości powstawały sprzyjające warunki rozwoju idei samorządności więźniów. Resort sprawiedliwości podjął działania mające na celu ukształtowanie nowych prawnych podstaw wykonywania kary pozbawienia wolności, podjęto zarówno dyskusję oraz działania przygotowujące nowy system penitencjarny, uwzględniający ideę samorządności więźniów, będącej wyrazem nowoczesności w polskim systemie penitencjarnym⁴¹. Więziennictwo

³⁸ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 73-74.

³⁹ J. Migdał, op. cit., s. 506.

⁴⁰ Ustawa z 11.09.1956 r. o przejściu więziennictwa do zakresu działania ministra sprawiedliwości (DZ. U. nr 111, poz. 118). Ustawa weszła w życie z dniem 1.11.1956 r.

⁴¹ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 78.

nawiązuje współpracę z nauką⁴², został wdrożony w 1958 r. eksperyment w Zakładzie Karnym dla Młodocianych w Szczypiornie, rozwiązany został wydział wychowawczo-polityczny, po 1956 r. zrezygnowano z wyposażenia samorządów więźniów w uprawnienia dyscyplinarne⁴³. Rodzące się różnego rodzaju formy samorządu więźniów miały wpływ na realizację procesu resocjalizacyjnego poprzez wyzwolenie oddolnych inicjatyw mających wyraz m.in. w takich formach działalności, jak wzajemna pomoc materialna lub pomoc rodzinom skazanych, rozwijanie samopomocy w zakresie nauki⁴⁴, organizowanie życia kulturalnego, sportowego, rozwijanie zamiłowania do pracy i poszanowanie mienia społecznego⁴⁵. W tym okresie idea samorządów więźniów była rozwijana w zakładach karnych typu półotwartego, które były organizowane w postaci ośrodków i podobnych ośrodków pracy więźniów oraz kolonii rolnych, ponadto w zakładach karnych dla młodocianych niezależnie od typu zakładu, również w zakładach karnych typu zamkniętego. Pod koniec lat pięćdziesiątych i na początku lat sześćdziesiątych ukazuje się szereg aktów prawnych normujących działalność samorządu skazanych. Były to przede wszystkim regulaminy poszczególnych ośrodków pracy w randze zarządzeń ministra sprawiedliwości⁴⁶. Działalność samorządowa skazanych była również regulowana wytycznymi Centralnego Zarządu Więziennictwa. Na szczególną uwagę zasługują wytyczne zawarte w piśmie NP-1343/63 dyrektora Centralnego Zarządu Więziennictwa z 13 września 1963 r. w sprawie organizacji kolektywnych form pracy wychowawczej z więźniami⁴⁷. Niektóre wytyczne zostały w późniejszym okresie uwzględnione w przepisach regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności z 1966 r. oraz w tymczasowym regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności z 1974 r.

⁴² Potrzebę takiej współpracy m.in. zasygnalizowali przedstawiciele Centralnego Zarządu Więziennictwa zwracając się do E.St. Rappaporta, kierownika Zakładu Prawa Karnego Wykonawczego Uniwersytetu Łódzkiego o nią, taka współpraca zostanie podjęta przy dużej zachęcie władz Uniwersytetu Łódzkiego; por. E. St. Rappaport, *Z działalności Zakładu Prawa Karnego Wykonawczego Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1957-1959*, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 4, s. 130.

⁴³ J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja, czy zmiana?* Wyd. Arche, Gdańsk 2008, s. 506.

⁴⁴ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 83.

⁴⁵ J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja, czy zmiana?*, Wyd. Arche, Gdańsk 2008, s. 507.

⁴⁶ J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008...*, s. 507; W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, s. 79.

⁴⁷ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych w ujęciu polskiego ustawodawstwa...*, [w:] Bogunia L. (red.), *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, Kolonia Limited, Wrocław 1999, s. 291.; również Statut Wzorcowy Funduszu Samopomocy Więźniów będący załącznikiem do pisma dyrektora Centralnego Zarządu Więziennictwa nr NRP-178/62 z 25.02.1962 r. (niepublikowane).

Na koniec należy podkreślić, że reforma więziennictwa po przejściu pod nadzór ministra sprawiedliwości sprzyjała kształtowaniu się nowego modelu samorządu więźniów, pozbywając się z niego wynaturzeń z lat 1945-1956. Samorząd zarówno przez naukę i praktykę był postrzegany jako jeden ze środków oddziaływań wychowawczych na skazanego. W tym okresie zaczęła się kształtować interesująca forma aktywności samorządowej więźniów, tj. Fundusz Samopomocy Więźniów. W tym czasie ukazały się czasopisma redagowane przez skazanych. Pierwsze z nich to „Iskra”, które powstało w 1957 r. w Centralnym Więzieniu w Zielonej Górze, a w 1961 r. wydawano już 55 tytułów. Najpopularniejszym czasopismem był „Przedświt” wydawany przez Zakład Karny w Strzelcach Opolskich⁴⁸. Okres ten w polskiej penitencjarystyce był naznaczony aktywnym poszukiwaniem nowoczesnych rozwiązań i nowoczesnego modelu wykonywania kary pozbawienia wolności, odrzucającego radziecki model penitencjarny. Wprawdzie w tym okresie nie wypracowano ani ustawowych, ani regulaminowych norm prawnych regulujących aktywność samorządową więźniów, ale stworzono solidne podstawy uregulowania tej problematyki w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności z 1966 r.

1.2.3. Aktywność samorządowa więźniów w świetle regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności z 1966 r. Lata 1966-1974

Regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności z 1966 r.⁴⁹ wprowadza dwie formy aktywności samorządowej więźniów. Jedną z nich przepis regulaminu określa terminem „samorząd”, drugą – „zespół o charakterze samorządowym”. Aktywność samorządowa więźniów jest dozowana w zależności od typu i rodzaju zakładu karnego. Na podstawie przepisów regulaminu:

- w więzieniach naczelnik może powołać zespół umożliwiający więźniom prowadzenie zajęć kulturalno-oświatowych (§ 122 ust. 1 regulaminu),
- w więzieniach naczelnik może powoływać organy o charakterze samorządowym do kierowania zajęciami k.o., może również rozszerzyć działalność takich zespołów i organów na inne dziedziny życia

⁴⁸ W. Matliński, *Zagospodarowanie czasu wolnego skazanych*, [w:] P. Wierzbicki, *Rozwój penitencjarystyki w PRL, CZZK, IBPS*, Warszawa 1988, s. 452-453.

⁴⁹ Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 7.02.1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. Min. Sprawiedliwości z 1966 r. nr 2, poz. 12).

- więziennego, jak prace, sprawy bytowe i sanitarne (§ 122 ust. 2 regulaminu),
- w ośrodkach pracy więźniów powołuje się zespoły o charakterze samorządowym więźniów (§ 184 ust. 1 regulaminu),
 - w zakładach karnych przejściowych organizuje się samorząd więźniów (§ 200 ust. 1 regulaminu),
 - w zakładach karnych dla młodocianych, w których jest wykonywana kara pozbawienia wolności o rygorze złagodzonej organizuje się samorząd więźniów (§ 241 ust. 1 regulaminu),
 - w zakładach karnych dla młodocianych, wobec których wykonywana jest kara pozbawienia wolności w rygorze zasadniczym powołuje się zespoły o charakterze samorządu (§ 229 ust. 1 regulaminu).

Regulamin nie przewidywał w zakładach karnych dla młodocianych w rygorze obostrzonej instytucji o charakterze samorządowym. To ograniczenie odnosiło się również do skazanych recydywistów oraz więźniów z anomaliami psychicznymi.

Z powyższego zestawienia wynika, że aktywność samorządowa więźniów była limitowana jako uprawnienie w zależności od reżimu jednostek więziennych znajdujący wyraz w typie zakładu karnego i rygorze wykonywania kary pozbawienia wolności. Aktywność samorządowa w postaci samorządu więźniów mogła być realizowana w zakładzie karnym przejściowym oraz w zakładach karnych dla skazanych młodocianych, wobec których była wykonywana kara w rygorze złagodzonej. Taki model aktywności samorządowej wydaje się być racjonalnym, bowiem w reżimach więziennych o złagodzonych rygorach przebywają więźniowie zdolni do samodyscypliny, więźniowie którym można ufać i mieć nadzieję, że tego zaufania nie zawiodą. Skoro tak, aktywność samorządowa w ramach samorządu będzie służyła celom, dla których samorząd był powołany. Z przepisów regulaminu wynika, że samorząd w ww. jednostkach penitencjarnych jest powoływany niezależnie od woli naczelnika tych instytucji. Naczelnik ma jedynie wpływ na wybór członków samorządu, zakres działania oraz kontrolę jego funkcjonowania. W jednostkach organizacyjnych, takich jak ośrodek pracy więźniów, zakłady karne dla młodocianych odbywających karę pozbawienia wolności w rygorze zasadniczym, powołuje się zespoły o charakterze samorządowym. W pozostałych przypadkach naczelnik więzienia może powoływać zespoły oraz

zespoły o charakterze samorządowym za wyjątkiem już wspomnianych grup penitencjarnych więźniów.

Przepisy regulaminu określają zakres uprawnień do określonych zachowań samorządowych w zależności od ich form organizacyjnych. Cele aktywności samorządowej realizowanej w poszczególnych formach samorządu są zróżnicowane. Celem samorządu więźniów było współdziałanie przy wykonywaniu zadań wychowawczych, a w szczególności ugruntowania samodyscypliny. Celem dla zespołów o charakterze samorządowym więźniów było umożliwienie im współdziałania w wykonywaniu zadań wychowawczych. Celem powoływania zespołów w więzieniach było usprawnienie organizowania zajęć k.o.

W świetle dotychczasowych rozważań można wyciągnąć wniosek, że różnorodne formy samorządności, ustanowione regulaminem z 1966 r., miały charakter środka oddziaływań resocjalizacyjnych w różnym zakresie w zależności od typu, rodzaju zakładu karnego oraz rygoru wykonywania kary pozbawienia wolności⁵⁰. W dalszej kolejności należałoby odpowiedzieć na pytanie, czy postępową myśl penitencjarna w zakresie rozwoju różnych form samorządności w polskim systemie penitencjarnym została wykorzystana, i w jakim zakresie, oraz, jakie były ewentualnie przyczyny niepowodzeń. Trafną diagnozę tego problemu prezentuje J. de Michelis: „W praktyce penitencjarnej samorząd (w rozumieniu regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności z 1966 r.) zaistniał w bardzo niewielu zakładach. Próbowano utworzyć go w kilku zakładach karnych dla młodocianych odbywających karę pozbawienia wolności w rygorze złagodzonym. Natomiast zespoły o charakterze samorządowym wprowadzono niemal powszechnie. Istniały one prawie w każdym zakładzie karnym, spełniając rolę ważnego pomocnika personelu penitencjarnego w resocjalizacji skazanych”⁵¹. Samorząd więźniów w rozumieniu regulaminowym z 1966 r. w zakładach karnych przejściowych nie powstawał w ogóle na podstawie tego stanu prawnego, ponieważ pierwszy zakład karny przejściowy został powołany w 1989 r. w Choruli na podstawie zarządzenia nr 22/89/CZZK z 4 kwietnia 1989 r.

Pierwszy w Polsce *Kodeks karny wykonawczy* z 1969 r. nie wprowadza do katalogu środków oddziaływania aktywności samorządowej (art. 37 § 2 kkw). Pojęcie to pojawiło się w art. 98 kkw, na podstawie którego

⁵⁰ J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008 ...*, Wyd. Arche, Gdańsk 2008, s. 507.

⁵¹ J. de Michelis, op. cit., s. 135; W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 87.

w ośrodku przystosowania społecznego skazani mogli organizować samorząd. Samorząd mógł być organizowany w instytucji, w której nie przebywały osoby skazane na karę pozbawienia wolności, lecz osoby umieszczone po odbyciu tej kary⁵². Wprowadzenie do kkw samorządu więźniów jako środka oddziaływań penitencjarnych być może miałyby wpływ na jego dowartościowanie w realizacji celów poprawczych kary pozbawienia wolności.

W latach 1966-1974 istniały lepsze warunki do rozwoju aktywności samorządowej niż w okresach wcześniejszych i późniejszych. W tym czasie rywalizowały ze sobą dwie tendencje zarówno w prawie karnym, jak i penitencjarnym – represyjna i resocjalizacyjna⁵³. Po roku 1970 przewagę uzyskała ta pierwsza. Jej usankcjonowaniem jest wydany w 1974 r. w formie zarządzenia tymczasowy regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności⁵⁴. Regulamin ten jest początkiem nowego okresu kształtowania się aktywności samorządowej więźniów w toku wykonywania kary pozbawienia wolności.

1.2.4. Podstawy prawne aktywności samorządowej więźniów w okresie obowiązywania tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (1974-1989)

W latach 1974-1989 aktywność samorządowa więźniów była regulowana następującymi aktami prawnymi: regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności⁵⁵, zarządzeniem nr 49/75 ministra sprawiedliwości w sprawie zakresu i organizacji pracy penitencjarnej⁵⁶, instrukcją stanowiącą załącznik do zarządzenia nr 12 dyrektora Centralnego Zarządu Zakładów Karnych⁵⁷. Regulamin z 1974 r. w sposób skromny reguluje

⁵² Ośrodek przystosowania społecznego zniesiony został ustawą z 23.02.1990 r. o zmianie Kodeksu karnego wykonawczego (Dz. U. nr 14, poz. 85).

⁵³ P. Wierzbicki, *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] P. Wierzbicki (red.), *Rozwój penitencjarystyki PRL. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988, s. 17.

⁵⁴ Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 25.01.1974 r. w sprawie tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. Urz. MS nr 2, poz. 6).

⁵⁵ Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 25.01.1974 r. w sprawie tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. Urz. nr 2, poz. 6).

⁵⁶ Zarządzenie nr 49/75/CZZK ministra sprawiedliwości z 13.08.1975 r. w sprawie zakresu i organizacji pracy penitencjarnej (niepublikowane).

⁵⁷ Zarządzenie nr 12 dyrektora Centralnego Zarządu Zakładów Karnych z 25.05.1977 r. w sprawie organizacji pracy oświatowo-wychowawczej i szczegółowych zasad prowadzenia pracy penitencjarnej oraz zakres obowiązków pracowników działów penitencjarnych.

problem aktywności samorządowej więźniów⁵⁸. Cechą charakterystyczną tych uregulowań jest zasada fakultatywności powoływania samorządowych organizacji określanych w tym akcie normatywnym. Drugą charakterystyczną cechą jest fakt, iż regulamin przewidywał możliwość powoływania zespołów o cechach samorządowych tylko w ośrodkach pracy, ośrodkach pracy dla młodocianych oraz w zakładach karnych przejściowych (§ 35 ust. 1 regulaminu). Tylko w jednym przypadku naczelnik mógł, po zasięgnięciu opinii komisji penitencjarnej, dokonać odstępstwa w sposobie wykonywania kary pozbawienia wolności w postaci zezwolenia na organizowanie samorządu. To odstępstwo dotyczyło ośrodków pracy dla skazanych za przestępstwa nieumyślne (§ 28 b ust. 2 regulaminu). Fundusz Samopomocy Skazanych mógł być powoływany we wszystkich zakładach karnych niezależnie od typu i rodzaju. Projekt składu osobowego komitetu Funduszu Samopomocy Skazanych i zespołu o cechach samorządu przygotowywał dział penitencjarny, biorąc pod uwagę propozycję ogółu skazanych (§ 29 zarządzenia nr 49/75). Powoływanie wszystkich form samorządowych było uzależnione od oceny atmosfery wychowawczej (§ 29 ust. 1 zarządzenia nr 49/75). Cel aktywności samorządowej więźniów określał § 35 regulaminu w sposób bardzo ogólnikowy, który sprowadzał się do „wyrobienia umiejętności społecznego oddziaływania”. Szczegółowe cele poszczególnych zespołów o cechach samorządu (współzawodnictwo w pracy, w nauce, w przestrzeganiu porządku w zakładzie, zajęć oświatowo-wychowawczych, akcji i czynów społecznych) określał załącznik do zarządzenia nr 12 w postaci instrukcji w § 72-75, a zadania Funduszu Samopomocy Skazanych oraz strukturę komitetu funduszu jako organu wykonawczego regulowała ww. instrukcja w § 82-85.

Możliwości aktywności samorządowej więźniów w tym okresie były bardziej ograniczone w stosunku do regulaminu z 1966 r.⁵⁹. W tym czasie zrezygnowano z niektórych form samorządności, które były realizowane w otwartych systemach wykonywania kary pozbawienia wolności (ośrodki pracy, zakłady karne przejściowe). Kończący się okres PRL nieufnie podchodził do instytucji, która wyzwaliała aktywność samorządową więźniów i mogła przyczynić się w jakimś stopniu do realizacji celów wykonywania kary pozbawienia wolności, wzbogacając katalog środków oddziaływań penitencjarnych.

⁵⁸ J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008...*, Wyd. Arche, Gdańsk 2008, s. 515.

⁵⁹ J. de Michelis, *op. cit.*, s. 136.

1.3. Zmiany unormowań prawnych aktywności samorządowej więźniów w latach 1989-2016

Od początku lat dziewięćdziesiątych system penitencjarny w Polsce ulegał ogromnym przemianom. Pozbywano się z niego elementów totalitarnych na rzecz budowy więzienia prospołecznego⁶⁰. Ten okres można podzielić na dwa podokresy, tj. lata 1989-1998 (okres obowiązywania regulaminu z 1989 r.) oraz okres od 1998 r. (regulamin z 1998 r. oraz obowiązywanie kkw z 1997 r. od 1 września 1998 r.) do 2016 r. W. Szkotnicki uznaje, że regulamin z 1989 r. i 1998 r. oraz kkw z 1997 r. nie przewiduje organizacji samorządu⁶¹. Wyżej wym. przepisy przewidują powołanie zespołów skazanych bez przymiotnika „o cechach samorządu”. Od 1995 r. przepisy regulaminu, a później kodeksu karnego wykonawczego, przewidują powołanie instytucji rzeczownika skazanych.

1.3.1. Zespół skazanych w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności z 1989 r. podstawową formą aktywności samorządowej więźniów

Przepisy regulaminu z 1989 r.⁶² rezygnują z pojęcia „zespołu o cechach samorządu”, a wprowadzają pojęcie „zespół skazanych” (§ 60 ust. 1 regulaminu). Taka regulacja budzi podejrzenie, że nie są to pojęcia równoznaczne, bowiem nie każdy zespół więźniów jest zespołem o cechach samorządu. Regulamin ten wprowadza zasadę, że zespoły mogą być tworzone w zakładach karnych niezależnie od ich typów i rodzajów. Fakultatywność powoływania zespołów skazanych osłabia motywację do ich tworzenia w więzieniach. Uznawało się i uznaje w literaturze przedmiotu, że samorząd więźniów, niezależnie od jego postaci, wymaga dużo wysiłku, doświadczenia, kadry wysokospecjalistycznej, umiejętności dyskretnej kontroli jego funkcjonowania. Cel powoływania zespołów skazanych został sprowadzony do wyrobienia umiejętności społecznego działania (§ 60 ust. 1 regulaminu z 1989 r.). W regulaminie z 1989 r. zespoły skazanych zostały ujęte w katalogu podstawowych środków oddziaływań

⁶⁰ P. Moczydłowski, *Więziennictwo od systemu totalitarnego do demokratycznego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1994, nr 8, s. 15.

⁶¹ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych w ujęciu polskiego ustawodawstwa i praktyki penitencjarnej* [w:] Bogunia L. (red.) *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, Kolonia Limited, Wrocław 1999, s. 297.

⁶² Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 2.05.1989 r. w sprawie wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 31, poz. 166 z późn. zm.).

resocjalizacyjnych (rozdział V, p. 4 regulaminu z 1989 r.). W § 60 regulaminu z 1989 r. zostały wymienione obszary działalności jednostek więziennych, które mogły być powierzone zespołom skazanych. Niektóre z nich miały charakter okolicznościowy (organizowanie imprez, uroczystości szkolnych oraz zakładowych), inne miały charakter działania stałego, jak tworzenie i obsługa Funduszu Samopomocy Skazanych. W tym katalogu znajdują się takie sfery działalności, w które zespół skazanych nie powinien być angażowany, m.in. wnioskowanie o przyznanie skazanemu nagród (§ 60 ust. 1 pkt. 7 regulaminu), przygotowanie i organizowanie widzeń skazanym (§ 60 ust. 1 pkt. 6 regulaminu), które zostały usunięte z regulaminu nowelą z 1995 r.⁶³. Nie do przyjęcia był również zapis pkt. 9 § 60 regulaminu o możliwości powierzenia zespołowi współdziałania z administracją zakładu karnego w utrzymaniu należytego porządku i dyscypliny. Utrzymanie porządku i dyscypliny należy do obowiązków administracji więzienia. Znowelizowany regulamin z 1995 r. wprowadza nową, dotychczas nieznaną instytucję prawa karnego wykonawczego, a mianowicie – rzeczników skazanych (§ 60 regulaminu⁶⁴). Rzecznicy skazanych są powoływani w zakładzie karnym typu półotwartego i otwartego. W świetle przepisów regulaminu naczelnik powołuje rzecznika wybranego przez ogół skazanych lub przez skazanych z poszczególnych oddziałów lub pawilonów mieszkalnych, któremu powierza zadania opiniotwórcze i konsultacyjne. Rzecznicy skazanych, według niektórych autorów, nie są organami samorządu więziennego⁶⁵, ale modyfikują i wpływają na decyzje dyrektora zakładu karnego w sprawach dotyczących więźniów, a przez nich postulowanych. Wprowadzenie tej instytucji do systemu penitencjarnego jest dużym krokiem na drodze do aktywizacji więźniów w procesie wykonywania kary pozbawienia wolności i realizacji jej celów. Z chwilą wprowadzenia instytucji rzeczników skazanych aktywność samorządowa więźniów może być realizowana nie tylko przez zespoły, ale również przez aktywność indywidualną.

⁶³ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 20.12.1995 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. z 1995 r., nr 153, poz. 788). Weszło w życie z dniem ogłoszenia.

⁶⁴ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 20.12.1995 r. § 60.

⁶⁵ T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Wydawnictwo LIBRATA, Warszawa 1998, s. 317.

1.3.2. Aktywność samorządowa więźniów w świetle *Kodeksu karnego wykonawczego* z 1997 r. i innych regulacji prawnych

Po raz pierwszy problematyka aktywności samorządowej więźniów została uregulowana normami prawnymi rangi ustawowej, tj. w *Kodeksie karnym wykonawczym* z 1997 r., w oddziale 7, rozdział X, zatytułowanym *Działalność kulturalna, oświatowa, społeczna, kultura fizyczna i zajęcia sportowe*. W świetle tych przepisów skazanemu można zezwolić na tworzenie zespołów w celu prowadzenia działalności kulturalnej, oświatowej, społecznej, sportowej (art. 136 § 1 kkw). Dyrektor zakładu karnego może powołać rzeczników skazanych w celu powierzenia im zadań opiniotwórczych i konsultacyjnych (art. 136 § 2 kkw) oraz można skazanym zezwolić na dobrowolne gromadzenie środków finansowych przeznaczonych na pomoc skazanym oraz ich rodzinom (art. 136a kkw). Powołanie zespołów, rzeczników skazanych oraz funduszu samopomocy jest fakultatywne, uczestnictwo więźniów dobrowolne; nie jest uzależnione od rodzaju, typu zakładu karnego, ani systemu wykonywania kary pozbawienia wolności. W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności z 1998 r.⁶⁶ i 2003 r.⁶⁷, rozporządzeniach w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych z 2003 r.⁶⁸ i 2012 r.⁶⁹ oraz w ostatnim zarządzeniu w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych⁷⁰ pojęcie „zespołu o cechach samorządu” zastąpiono pojęciem „zespołu”. Jeszcze w okresie od 2004 r. do 2016 r. w zarządzeniu nr 2/04 dyrektora generalnego Służby Więziennej⁷¹ rozdział VII nosił nazwę „Tworzenie i działalność zespołów o cechach samorządowych” (§ 53-§ 58). Z tego faktu nie można wyciągnąć wniosku, że obowiązujące

⁶⁶ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 12.08.1998 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 111, poz. 689).

⁶⁷ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 25.08.2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 152, poz. 1493).

⁶⁸ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 14.08.2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. nr 151, poz. 1469).

⁶⁹ Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 26.11.2012 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. z 14.12.2012 r., poz. 1409).

⁷⁰ Zarządzenie nr 19/16 dyrektora generalnego Służby Więziennej z 1.04.2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych (niepublikowane).

⁷¹ Zarządzenie nr 2/04 dyrektora generalnego Służby Więziennej.

prawo karne wykonawcze nie przewiduje organizacji samorządu, jakby to wynikało z już wcześniej cytowanego poglądu W. Szkotnickiego⁷². Zespół jest grupą współdziałających ze sobą ludzi przy realizacji przyjętych celów. Zespół w więzieniu ma większą lub mniejszą autonomię realizacji celów, większe lub mniejsze zaangażowanie, określoną samodzielność reglamentowaną przez władze więzienne. Trzeba jeszcze dodać, że zespół jako grupa posiada wewnętrzną strukturę, na czele grupy stoi przywódca. Bez tych właściwości nie ma zespołu. Pojęcie zespołu, o którym mowa w art. 136 § 1 kkw zbliżone jest do tego, o którym mowa w regule 29.2 reguł minimalnych ONZ z 1955 r. Zespoły w polskim systemie penitencjarnym powołują dyrektorzy zakładów karnych, którzy określają zakres ich działalności. Działalność zespołów nadzorują wychowawcy. Rodzaje zespołów określa art. 136 § 1 kkw. Wykaz zespołów, które mogą być powołane za zgodą dyrektora i mogą funkcjonować pod nadzorem wychowawcy zgodnie z § 31 (zarządzenie 19/16) jest następujący: redakcja gazet więziennych, koła zainteresowań, amatorski ruch artystyczny, grupy samokształcenia, grupy prac na rzecz środowiska lokalnego oraz inicjatywy na rzecz społeczności lokalnej.

Reasumując – aktywność samorządowa więźniów może zatem realizować się w bardzo wielu obszarach i różnych formach, takich jak: zespoły, Fundusz Samopomocy Skazanym, zespół rzeczników skazanych.

II. Aktywność samorządowa więźniów w praktyce

Wraz ze zmieniającymi się regulacjami prawnymi instytucji, które umożliwiały aktywność samorządową więźniów, prawdopodobnie zmieniły się liczby osób zaangażowanych w tę aktywność, zmieniał się ich stosunek do instytucji samorządowych, jak i również zmianom ulegały postawy personelu więziennego wobec tej aktywności więźniów. Rozwój samorządności więźniów i ich aktywność w różnych formach samorządowych był uzależniony od systemu penitencjarnego, który wyznaczał wartości i cele do których miał dążyć człowiek uwięziony, wspierany przez kadrę penitencjarną. Systemy penitencjarne określały również sposoby realizacji tych celów wykonywania kary pozbawienia wolności. Aktywność

⁷² W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych...*, [w:] Bogunia L. (red.) *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, Kolonia Limited, Wrocław 1999, s. 297.

samorządowa więźniów od początku istnienia w systemie penitencjarnym pełniła rolę jednego ze środków oddziaływań penitencjarnych. W tym kontekście rodzi się pytanie, jak przedstawiała się realnie aktywność samorządowa więźniów w okresie historii polskiej penitencjarystyki, tj. w czasie, kiedy ta zaczęła funkcjonować w systemie penitencjarnym. Chodziłoby tu o ustalenie odsetka więźniów uczestniczących w aktywności samorządowej, w jakim stopniu jednostki więzienne rozwijały tę aktywność.

Spuścizna naukowa dotycząca badań empirycznych nad funkcjonowaniem samorządu więźniów i ich aktywność w tych samorządach jest niewielka, fragmentaryczna. Trudno na jej podstawie odtworzyć, w jakim stopniu na poszczególnych etapach historii polskiej penitencjarystyki więźniowie angażowali się w tę działalność (samorządową), jaki był ich stosunek do tej instytucji. Pierwsze badania ankietowe, które zostały odnotowane w literaturze przedmiotu, to badania przeprowadzone w latach 1963-1964 przez Ośrodek Badań Penitencjarnych na populacji 532 skazanych młodocianych. Wyniki tych badań były zaskakujące, bowiem 54,5% badanych było przeciwko jakimkolwiek formom samorządu, aż 79,7% skazanych młodocianych z Więzienia w Szczypiornie wyraziło taką postawę⁷³. Przyczyn takich wyników było wiele, zarówno po stronie kadry, jak i więźniów. Kadra penitencjarna nie zawsze radziła sobie z pokierowaniem samorządem, nadzorem i kontrolą, więźniom towarzyszyła nierzadko niechęć wobec jakichkolwiek rządów innych skazanych⁷⁴. W latach 1966-1969 W. Szkotnicki przeprowadził badania ankietowe na populacji 300 więźniów i 50 pracowników penitencjarnych. Wyniki tych badań zostały omówione w monografii⁷⁵. Badania te pozwoliły na sformułowanie szeregu postulatów, które wyznaczały drogę do rozwoju aktywności samorządowej więźniów⁷⁶. Autor sformułował zasadę, iż samorządowi więźniów nie powinno się zezwalać na wymierzanie kar dyscyplinarnych, opiniowanie wniosków o warunkowe przedterminowe zwolnienie, ponadto powinno się ograniczać funkcję kontrolną aktywu samorządu w stosunku do współwięźniów. Zdaniem autora, samorząd więźniów nie powinien być stosowany wszędzie. Nie powinno się go

⁷³ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975, s. 74.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 83.

⁷⁵ W. Szkotnicki, *Samorząd skazanych...*, [w:] Bogunia L. (red.), *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, Kolonia Limited, Wrocław 1999.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 181-190.

organizować w zakładach karnych, w których przebywają skazani zdemoralizowani, w zakładach karnych, w których kadra penitencjarna nie posiada odpowiednich kwalifikacji pedagogicznych. W latach 1966-1974 (kiedy obowiązywał regulamin z 1966 r.) niemal w każdym więzieniu istniał zespół o charakterze samorządu⁷⁷. Tymczasowy regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności z 1974 r. nie sprzyjał rozwojowi samorządności w środowisku więziennym. Aktywność samorządowa skazanych zaczęła się odradzać, rozwijać na bazie przepisów regulaminu z 1989 r. Wyniki badań przeprowadzonych przez T. Szymanowskiego już w okresie przemian ustrojowych w 2001 r. wykazały dosyć optymistyczny obraz aktywności samorządowej więźniów, bowiem w 54% zakładach karnych działały zespoły skazanych zajmujących się działalnością kulturalną i oświatową, zespoły organizujące działalność społeczną działały w 45,6% zakładów karnych, zespoły organizujące działalność społeczną (pomocową) istniały w 19% zakładów karnych. W organizowanych zespołach działało najczęściej od kilku do kilkunastu skazanych⁷⁸. Z badań przeprowadzonych przez Monikę Urbanek nad aktywnością samorządową więźniów w Polsce, Czechach i Słowacji wynika, że w opinii wychowawców penitencjarnych aktywność samorządowa w tych państwach jest różna. Tylko 6,7% wychowawców w Polsce wyraża opinię, że więźniowie są zaangażowani w działalność samorządową, w Czechach 11,4%, na Słowacji 50%⁷⁹. T. Szymanowski przeprowadził badania we wszystkich jednostkach penitencjarnych nad funkcjonowaniem instytucji rzecznika skazanych. W badaniach tych chodziło m.in. o odpowiedzi na pytania, czy dyrektorzy w swoich jednostkach ustanowili rzeczników skazanych? Tylko 34% dyrektorów zakładów karnych i aresztów śledczych ustanowiło rzeczników, a 41% dyrektorów stwierdziło, że rzecznik może być użyteczny „Liczne wypowiedzi dyrektorów wykazywały, że ta funkcja może być potrzebna w niektórych środowiskach, np. zakładach karnych półotwartych i otwartych, a w innych często będzie zbędna lub nawet szkodliwa”⁸⁰. Dziesięć lat później w 2011 r. tylko 9,4% badanych wychowawców stwierdziło, że w ich zakładach karnych i aresztach śledczych powołano rzeczników

⁷⁷ J. de Michelis, op. cit., s. 135.

⁷⁸ T. Szymanowski, *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005, s. 197.

⁷⁹ M. Urbanek, *Polski, czeski i słowacki system penitencjarny w opinii osadzonych i personelu więziennego*, Wydawnictwo PWSZ w Raciborzu, Racibórz 2015.

⁸⁰ T. Szymanowski, *Problemy wykonywania kary pozbawienia wolności w świetle opinii dyrektorów jednostek penitencjarnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38-39, s. 35.

skazanych⁸¹. Imponująco przedstawia się rozwój prasy więziennej redagowanej przez zespoły skazanych. W 2009 r. wydawano 82 tytuły prasy więziennej, w tym 51 miesięczników, 10 dwumiesięczników, 16 kwartalników, 5 okazjonalnych⁸².

Na podstawie dostępnych badań, ocen, szacunków powszechność uczestnictwa więźniów w różnych formach aktywności samorządowej trudno z wielu powodów zdiagnozować precyzyjnie rozmiary zjawiska, ponieważ badania przeprowadzono w różnych okresach, kiedy stosowano różne definicje samorządu więźniów. Ponadto stosowano różne metody badawcze w oparciu o różne narzędzia badawcze. Jedno jest pewne, że aktywność samorządowa więźniów nie była zjawiskiem powszechnym, obejmującym całą lub znaczną część społeczności więziennej. Z natury i istoty tej instytucji wynika, że w różnych formach aktywności samorządowej mogła uczestniczyć tylko część osób pozbawionych wolności. Istotnymi czynnikami, które ograniczały aktywność samorządową więźniów były: typ zakładu karnego, stopień demoralizacji skazanych, poziom wykształcenia i przygotowania kadry penitencjarnej, jej motywacja do wspierania tego rodzaju aktywności, jej wykorzystanie jako potencjału reedukacyjnego.

III. Podsumowanie i wnioski

Aktywność samorządowa więźniów w historii polskiej penitencjarystyki realizowała się w różnych formach organizacyjnych, najpierw w postaci samorządu więźniów, później zespołów o cechach samorządu, i w końcu w formie zespołów skazanych. Najbardziej dojrzałą, najstarszą postacią samorządności więźniów był fundusz samopomocy, najmłodszą – rzeczniczy skazanych. Z różnych norm prawnych regulujących funkcjonowanie tych instytucji wynika, że aktywność samorządowa więźniów była środkiem oddziaływań reedukacyjnych. Ten fakt nigdy nie został zapisany w postaci normy ustawowej w kodeksie karnym wykonawczym. Już dosyć dawno w doktrynie prawa karnego wykonawczego zaliczano instytucję samorządu więźniów (różne jej formy i rodzaje) do podstawowych

⁸¹ Ibidem, s. 36.

⁸² A. Piórkowski, *Działalność kulturalno-oświatowa, społeczna i sportowa realizowana w zakładach karnych i aresztach śledczych*, [w:] *Oddziaływania penitencjarne i terapeutyczne w zakładach karnych i aresztach śledczych w 2010 r.*, Biuro Penitencjarne, Warszawa 2011, s. 149.

środków oddziaływań w realizacji celów wykonywania kary pozbawienia wolności. Należy podzielić pogląd L. Rabinowicza, że samorząd jest jednym ze środków pedagogicznych, który należy wykorzystać w celu wychowania i uspołecznienia więźniów. „Samorząd musi być dlatego wprowadzony do więzienia, że wychowywać i uspołeczniać można najlepiej w środowisku tętniącym życiem, środowisku dynamicznym, podczas gdy środowisko oparte na zasadach bezruchu dać może jedynie ludzkie manekiny i automaty; w myśl tej zasady dążyć się powinno do tego, aby całe życie więzienne było jak najczęściej zespolone z życiem samorządowym, tym bardziej że panujący obecnie ustrój penitencjarny nie tylko nie neguje myśli samorządowej, ale wręcz jej wymaga dla swego pełnego i harmonijnego rozwoju”⁸³. Na rozwój samorządu, samorządności, aktywności samorządowej więźniów wpływ miały trzy czynniki: podstawy prawne regulujące możliwości aktywności samorządowej więźniów, kadra penitencjarna, warunki wewnątrzwięzienne, atmosfera wychowawcza i infrastruktura penitencjarna. Obecnie kadra penitencjarna jest dobrze przygotowana do pełnienia swoich ról zawodowych, takich jak wsparcie, kierowanie, kontrola aktywności samorządowej skazanych. Z danych statystycznych wynika, że 68,2% wychowawców posiada wyższe wykształcenie pedagogiczne⁸⁴, na jednego wychowawcę średnio przypada 33,4⁸⁵ osadzonych, zaludnienie oddziałów mieszkalnych wynosi 87,7%⁸⁶. Aktualnie infrastruktura penitencjarna nie powinna być wykorzystywana dla innych celów niż te, dla których została przeznaczona, np. świetlice dla celów pomieszczeń mieszkalnych, ponieważ obecnie w więzieniach nie występuje przeludnienie w rozumieniu jurydycznym. W styczniu 2017 r. zaludnienie oddziałów mieszkalnych więzień w Polsce wynosiło 87,7%⁸⁷. Dla pobudzenia aktywności samorządowej pozostaje uporządkowanie, doprecyzowanie podstaw prawnych tej działalności więźniów. *Kodeks karny wykonawczy* z 1997 r., za regulaminem z 1989 r. eliminuje pojęcie „zespół skazanych o cechach samorządu” na rzecz „zespołu skazanych”. W moim przekonaniu tych pojęć nie można stosować zamiennie, ponieważ nie każdy zespół skazanych jest zespołem o cechach samorządowych. Ten stan rzeczy rzuca podejrzenie, że *Kodeks karny wykonawczy*

⁸³ L. Rabinowicz, op. cit., s. 417.

⁸⁴ Roczna Informacja Statystyczna za rok 2015.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Informacja o zaludnieniu jednostek penitencjarnych. Zaludnienie oddziałów mieszkalnych na 20.01.2017 r., L.dz. BiS- 03400/32017.JK

⁸⁷ Ibidem.

z 1997 r. zrezygnował z regulacji tej problematyki poprzez normy ustawowe. W związku z powyższym należałoby przywrócić pojęcie „zespołu skazanych o cechach samorządu”.

Najważniejszym jednak zabiegiem dowartościowującym aktywność samorządową więźniów i nadającym mu rangę jednego z podstawowych środków oddziaływania na więźniów w toku wykonywania kary pozbawienia wolności powinno być zmodyfikowanie brzmienia § 3 art. 67 kkw w ten sposób, aby katalog środków oddziaływania uzupełnić o jeszcze jeden, tj. o „aktywność samorządową”. Uznanie aktywności samorządowej więźniów jako ustawowego środka oddziaływania będzie miało dużą wagę motywacyjną dla kadry penitencjarnej, aby go nie tylko spostrzegać, ale i wykorzystywać w procesie reedukacyjnym więźniów.

W dalszej kolejności należałoby określić formy i rodzaje aktywności samorządowej skazanych. Ten problem należałoby uregulować w odrębnym oddziale rozdziału X. Dotychczasowy oddział 7 reguluje różną materię pod wspólnym tytułem. Należałoby wydzielić z tego oddziału problematykę związaną z aktywnością samorządową więźniów i dodać oddział 7a, nadając mu tytuł *Aktywność samorządowa skazanych*. W tym oddziale należałoby określić podstawowe formy organizacyjne aktywności samorządowej. Podstawowymi formami organizacyjnymi aktywności samorządowej powinny być:

- zespoły skazanych o cechach samorządu,
- fundusz samopomocy skazanym i ich rodzinom,
- rzecznicy skazanych lub ich zespół,
- redakcja prasy więziennej,
- inne.

Zespoły skazanych o cechach samorządu to zespoły, których zadaniem powinno być prowadzenie działalności kulturalnej, oświatowej społecznej i sportowej. Pojęcie „fundusz samopomocy skazanych” nie zostało wprowadzone do kkw z 1997 r., lecz zastąpione „zezwoeniem na dobrowolne gromadzenie przez skazanych środków finansowych przeznaczonych na pomoc skazanym oraz ich rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej lub na cele społeczne” (art. 136 § 1 kkw). Jednak należałoby przywrócić nazwę Fundusz Samopomocy Skazanych działający na rzecz skazanych i ich rodzin w potrzebie. Gromadzenie środków finansowych na cele społeczne mogłyby realizować zespoły skazanych o cechach samorządu. Taki zespół realizowałby swoje zadania bardziej doraźnie, według

potrzeb. Aktywność samorządowa więźniów w różnych jej formach powinna być dobrowolna we wszystkich typach i rodzajach zakładów karnych. Ustawodawca w art. 136 § 1 kkw postanawia, że skazanym, tzn. wszystkim skazanym, można zezwolić na tworzenie zespołów. Jednak w zakładach karnych typu półotwartego i otwartego dostępność do aktywności w różnych formach samorządu powinna być bardziej powszechna niż w zakładach karnych typu zamkniętego. Powinna towarzyszyć temu zasada, że zwiększenie uprawnień więźniów w związku z aktywnością samorządową powinno następować wraz z otwartością sposobu wykonywania kary pozbawienia wolności.

Bibliografia

- Jędrzejewski Z., *Pierwszy zakład karny dla więźniów młodocianych w Polsce w Jaworznie*, „Przegląd Więziennictwa” 1961, nr 2.
- Korecki J., *Penitencjarna przygoda czyli subiektywny obraz polskiego więziennictwa II połowy XX wieku*, Black Unicorn, Jastrzębie Zdrój 2013.
- Kozera W., Morel S., Pałasz S., *Ośrodki Pracy Więźniów w województwie katowicki w latach 1950-1957*, „Przegląd Więziennictwa” 1961, nr 2.
- Kucharski J., *Zakład Karny Przejściowy. Temat otwarty*, „Gazeta Penitencjarna” 1990, nr 4.
- Lernell L., *Rozważania o przestępstwie i karze na tle zagadnień współczesności*, PWN, Warszawa.
- Machel H., *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Arche, Gdańsk 2003.
- Matliński W., *Zagospodarowanie czasu wolnego skazanych*, [w:] P. Wierzbicki, *Rozwój penitencjarystyki w PRL, CZZK, IBPS*, Warszawa 1988.
- De Michelis J., *Samorząd skazanych*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. I. „Biuletyn RPO” 1995, nr 28.
- Migdał J., *Polski system penitencjarny w latach 1928-1939*, Arche, Gdańsk 2012.
- Migdał J., *Polski system penitencjarny w latach 1944-1956*, Arche, Gdańsk 2007.
- Migdał J., *Polski system penitencjarny w latach 1956-2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja, czy zmiana?* Arche, Gdańsk 2008.
- Moczydłowski P., *Więziennictwo od systemu totalitarnego do demokratycznego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1994, nr 8.
- Pawlak K., *Więziennictwo polskie w latach 1918-1939*, Wyd. COSSW w Kaliszu, Kalisz 1995.
- Piórkowski A., *Działalność kulturalno-oświatowa, społeczna i sportowa realizowana w zakładach karnych i aresztach śledczych*, [w:] *Oddziaływania penitencjarne i terapeutyczne w zakładach karnych i aresztach śledczych w 2010 r.*, Biuro Penitencjarne, Warszawa 2011.
- Rabinowicz L., *Podstawy nauki o więziennictwie*, Warszawa 1934.
- Rappaport E. St., *Z działalności Zakładu Prawa Karnego Wykonawczego Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1957-1959*, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 4.
- Roczna Informacja Statystyczna za rok 2015.
- Śliwowski J., *Prawo i polityka penitencjarna*, PWN, Warszawa 1982.
- Szkotnicki W., *Samorząd skazanych w ujęciu polskiego ustawodawstwa i polityki penitencjarnej*, [w:] Bogunia L. (red.) *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa J. Wąsika*, Kolonia Limited, Wrocław 1999.

- Szkotnicki W., *Samorząd skazanych*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1975.
- Szkotnicki W., *Samorząd więźniów. Szkic historyczno-krytyczny*, „Przegląd Penitencjarny” 1967, nr 1.
- Szymanowski T., *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.
- Szymanowski T., *Problemy wykonywania kary pozbawienia wolności w świetle opinii dyrektorów zakładów karnych i aresztów śledczych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2003, nr 38-39.
- Szymanowski T., Świda Z., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Wydawnictwo LIBRATA, Warszawa 1998.
- Urbanek M., *Polski, czeski i słowacki system penitencjarny w opinii osadzonych i personelu więziennego*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Raciborzu, Racibórz 2015.
- Wierzbicki P. (red.) *Konwencje, rezolucje, zalecenia dotyczące problematyki penitencjarnej*, Instytut Badania Prawa Sądowego, Warszawa.
- Wierzbicki P., *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] P. Wierzbicki (red.) *Rozwój penitencjarystyki PRL. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988.

Akty normatywne:

- Ustawa z 11.09.1956 r. o przejęciu więziennictwa do zakresu działania ministra sprawiedliwości (Dz. U. nr 111, poz. 118).
- Ustawa z 23.02.1990 r. o zmianie Kodeksu karnego wykonawczego (Dz. U. nr 14, poz. 85).
- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 20.06.1931 r. w sprawie regulaminu więziennego (Dz. U. nr 71, poz. 577).
- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 2.05.1989 r. w sprawie wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 31, poz. 166 z późn. zm.).
- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 20.12.1995 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. z 1995 r. nr 153, poz. 788). Weszło w życie z dniem ogłoszenia.
- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 12.08.1998 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 111, poz. 689).
- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 25.08.2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. nr 152, poz. 1493).
- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 14.08.2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. nr 151, poz. 1469).

- Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 26.11.2012 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. z 14.12.2012 r., poz. 1409).
- Zarządzenie nr 19/16 dyrektora generalnego Służby Więziennej z 1.04.2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych (niepublikowane).
- Zarządzenie nr 2/04 dyrektora generalnego Służby Więziennej z 24.02. 2004 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych (niepublikowane).
- Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 25.01.1974 r. w sprawie tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. Urz. MS nr 2, poz. 6).
- Zarządzenie nr 49/75/CZZK ministra sprawiedliwości z 13 sierpnia 1975 r. w sprawie zakresu i organizacji pracy penitencjarnej (niepublikowane).
- Zarządzenie nr 12 dyrektora Centralnego Zarządu Zakładów Karnych z 25.05.1977 r. w sprawie organizacji pracy oświatowo-wychowawczej i szczegółowych zasad prowadzenia pracy penitencjarnej oraz zakres obowiązków pracowników działów penitencjarnych (niepublikowane).
- Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 7.02.1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz. U. Min. Sprawiedl. z 1966 r. nr 2, poz. 12).
- Zarządzenie nr 205/55 ministra spraw wewnętrznych z 21.10.1955 r. w sprawie wprowadzenia do użytku regulaminu więziennego.
- Statut wzorcowy Funduszu Samopomocy Więźniów, będący załącznikiem do pisma dyrektora Centralnego Zarządu Więziennictwa nr NRP-178/62 z 25.02.1962 r. (niepublikowane).